

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК 336.14(477)"18/19"

ЧУГУНОВ Ігор, д. е. н., професор, директор Науково-дослідного фінансового інституту, завідувач кафедри фінансів КНТЕУ

ПАСІЧНИЙ Микола, к. е. н., старший науковий співробітник відділу державних фінансів Науково-дослідного фінансового інституту КНТЕУ

ФОРМУВАННЯ ДОХІДНОЇ ЧАСТИНИ БЮДЖЕТУ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розкрито механізм формування доходів бюджету українських губерній в середині дев'ятнадцятого та на початку двадцятого століття. Визначено особливості бюджетно-податкової політики Російської імперії щодо цих губерній. Здійснено аналіз структури дохідної частини бюджету українських губерній, виявлено основні чинники, які впливають на рівень податкових надходжень.

Ключові слова: бюджет, бюджетне регулювання, бюджетна політика, доходи бюджету губерній, податки, урядові регалії, державне мито.

Чугунов И., Пасечный Н. Формирование доходной части бюджета украинских губерний в середине XIX – начале XX века. Раскрыт механизм формирования доходов бюджета украинских губерний в середине девятнадцатого и начале двадцатого века. Определены особенности бюджетно-налоговой политики Российской империи относительно этих губерний. Осуществлен анализ структуры доходной части бюджета украинских губерний, выявлены основные факторы, которые влияют на уровень налоговых поступлений.

Ключевые слова: бюджет, бюджетное регулирование, бюджетная политика, доходы бюджета губерний, налоги, правительственные регалии, государственная пошлина.

Постановка проблеми. Бюджетна політика є однією з найбільш вагомих складових системи регулювання економічних та соціальних процесів. Держава вже протягом багатьох століть використовує бюджет як інструмент стимулювання та активізації економічного розвитку, фінансового забезпечення соціальної політики за допомогою відповідних економічних форм. Разом з тим, механізм бюджетного регулювання

має постійно вдосконалюватись та адаптуватись до структурних змін економічного середовища, інституційних перетворень фінансової системи, особливостей розвитку вітчизняної економіки з урахуванням ретроспективного досвіду фінансових процесів. На сучасному етапі посткризового відновлення, яке здійснюється в умовах суттєвого уповільнення темпів зростання світової економіки, актуальним та доцільним є поглиблений аналіз процесів формування та реалізації бюджетної політики минулого. Історичні особливості розвитку фінансово-бюджетних відносин є важливим інституційним фактором соціально-економічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вагомих наукових досліджень у сфері бюджетної політики, визначення інституціональних особливостей фінансово-бюджетного регулювання слід відзначити праці С. Вітте, М. Гордієнко, І. Запатріної, Дж. М. Кейнса, П. Кругмана, В. Лебедева, Л. Лисяк, І. Лук'яненко, І. Луїної, І. Лютого, П. Мальцева, А. Погребінського, М. Порша, В. Пушкарьової, Г. П'ятченка, П. Самуельсона, П. Стебницького, Дж. Штігліца, В. Федосова, І. Чугунова [1–21] та ін.

Метою статті є розкриття особливостей реалізації бюджетної політики Російської імперії щодо регулювання дохідної частини бюджету українських губерній в середині XIX – початку XX ст.

Результати дослідження. Під територіальним визначенням України розуміється вісім губерній, які входили до складу Росії, а саме: три південно-західних (Волинська, Подільська, Київська); малоросійські (Полтавська, Харківська, Чернігівська) та дві південні губернії (Катеринославська, Херсонська). Значна частина науковців, зокрема М. Порш, П. Мальцев та П. Стебницький [11; 13; 17], на початку XX ст. використовували саме такий підхід при аналізі економічного стану України. Водночас ці науковці зазначали, що етнографічні кордони України можуть бути розширені за рахунок окремих повітів сусідніх губерній – Таврійської, Бессарабської, Курської, Воронізької, Донської, Кубанської, де більшість населення становлять українці. Процес дослідження стану бюджетів повітів є складним, що значною мірою обумовлено відсутністю необхідної інформації.

Період дослідження вибраний з урахуванням того, що дані про бюджет Російської імперії до 1862 р. не оприлюднювались. З початком правління імператора Олександра II було розпочато реформування економіки та суспільного устрою, особливу увагу приділено фінансовій системі країни. На початку 1860-х років під керівництвом міністра фінансів Росії М. Рейтерна розроблено системну програму розвитку економіки, яка включала основні напрями вдосконалення фінансово-бюджетної політики. Пріоритетними напрямками бюджетної політики імперії стало забезпечення умов для формування та виконання збалансованого бюджету, удосконалення процедур формування бюджету щодо

обмеження можливостей збільшення видатків міністерств та відомств у межах бюджетного періоду, оптимізація видаткової частини бюджету та підвищення дієвості системи державного фінансового контролю [14].

Визначено, що особливістю бюджетної системи Росії середини XIX – початку XX ст. було формування звичайного та надзвичайного бюджету в складі державного бюджету країни. Найбільшою складовою дохідної частини надзвичайного бюджету були кошти, отримані шляхом випуску державних запозичень. З 1894 р. до доходів надзвичайного бюджету зараховувались доходи від продажу державного майна, а також кошти, що були повернуті приватними залізничними компаніями за раніше наданими їм кредитами з бюджету. До видатків надзвичайного бюджету відносились видатки на військові потреби, модернізацію і будівництво залізничних колій та портів, погашення запозичень та видатки на випадок неврожаїв.

Дохідна частина звичайного бюджету Російської імперії формувалась за рахунок податкових надходжень, державного мита, урядових регалій, доходів від казенного майна та капіталів, інших надходжень (табл. 1). Встановлено, що частка податкових надходжень у загальній структурі доходів бюджету становила 26.5 % у 1905 р. та 74.9 % – у 1875 р. Варто відмітити тенденцію поступового зниження цього показника з 1880-х років, що значною мірою зумовлено структурними змінами в податковій політиці держави у сфері прямого оподаткування – поетапному зменшенні ставок подушної податі з 1883 р., скасуванні цього податку та заміні оброчної податі на викупні платежі у 1887 р. З 1890-х років розпочато реформування системи непрямого оподаткування, у 1893 р. за ініціативи міністра фінансів С. Вітте як експеримент запроваджено державну винну монополію в Оренбурзькій, Пермській, Самарській, Уфимській губерніях. Згодом, з 1896 р. кількість губерній розширено до дев'яти, в 1897 р. державну монополію було введено ще у сімох губерніях, в 1901 р. – в Європейській частині Росії, а з 1906 р. на всій території імперії. Доходи від казенної винної операції зараховувались до бюджету у вигляді урядових регалій, які відповідно замінювали систему акцизного оподаткування спирту.

Зниження податкового навантаження для селян супроводжувалось розширенням податкової бази для більш заможних верств населення, водночас, удосконалення бюджетно-податкової політики потребувало застосування системного підходу та подальших структурних зрушень у системі оподаткування. Міністр фінансів М. Х. Бунге відстоював позицію зростання ролі прямих податків у регулюванні соціально-економічного розвитку суспільства. Передбачалось поступове запровадження подохідного оподаткування, реформування системи державних фінансових інституцій. Поетапно зменшувалась частка непрямих податків у структурі дохідної частини бюджету, з 1881 р. відмінено соляний податок, що також вплинуло на зменшення доходів від ввізного мита на сіль.

**Структура дохідної частини звичайного бюджету
Російської імперії за 1866–1913 рр., % ***

Показник	1866	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913
Податки, в т.ч.	72.0	72.0	74.9	73.6	65.6	59.6	55.1	46.3	26.5	29.1	28.5
прямі	22.1	23.2	23.7	19.5	17.5	9.2	8.6	7.7	6.3	7.8	7.8
непрямі	49.9	48.8	51.2	54.1	48.1	50.4	46.6	38.6	20.2	21.3	20.7
Державне мито	4.1	3.7	4.2	5.2	5.4	5.5	5.1	5.2	4.9	6.1	6.7
Урядові регалії	4.3	4.4	3.9	4.1	3.1	3.6	3.5	10.4	33.9	31.2	29.7
Казенне майно та капітали	2.9	4.2	5.0	5.3	12.4	14.9	23.3	27.8	27.3	28.7	30.9
Інші доходи	16.7	15.6	11.9	11.8	13.5	16.4	12.9	10.3	7.4	4.9	4.1

* Розраховано на підставі касових звітів Міністерства фінансів Російської імперії за відповідні роки.

Прямі податки, як вважав С. Вітте, – недостатньо дієвий інструмент фінансової політики країни з огляду на економічні умови та потреби фінансування значного за обсягом бюджетного дефіциту. Він обґрунтовував положення щодо продуктивності непрямого оподаткування, враховуючи незначну частку цих податків у ціні товарів та постійне зростання обсягів споживання населенням підакцизних товарів [1]. Вагоме місце у структурі непрямих податків належало ввізному миту, яке, крім вагомого фіскального значення, мало забезпечити відповідні конкурентні переваги для вітчизняного товаровиробника, зокрема у сфері промисловості та сільського господарства. У 1880-х роках частка ввізного мита у ціні імпортованих товарів у середньому становила 18 % та поступово зростала до рівня 34 % у 1891 р. – після суттєвого збільшення ставок ввізного мита. Застосування сукупності протекціоністських заходів не сприяли подальшому впровадженню новітніх технологій, переоснащенню виробничих потужностей та зростанню продуктивності праці.

Як свідчать дані *табл. 1*, у податковій політиці Росії непряме оподаткування мало домінуючий характер, з початком періоду структурних реформ розвивалася система акцизного оподаткування в певних галузях економіки. Натомість, податкове регулювання у сфері прямих податків знаходилося на дореформеному рівні. Відповідно до Положення про збори за право торгівлі та інших промислів від 9 лютого 1865 р. залишалась обов'язкова вимога для підприємців щорічно сплачувати збори за купецькі та промислові свідоцтва, а також білетний збір. Ставки цих зборів встановлювались з урахуванням кількості працівників та технологічного оснащення виробництва, однак не враховували обсяг промислового виробництва та показника

одержуваних підприємством доходів, що не відповідало достатньою мірою принципам рівності та справедливості оподаткування. Тому з урахуванням недоліків цієї податкової політики було удосконалено механізм оподаткування підприємств, чисельність працівників яких не перевищує 16 осіб – здійснено диференціацію на три категорії, в тому числі підприємства з чисельністю 2–4 особи, 5–9 осіб та 10–16 осіб відповідно. Також з 1885 р. запроваджено тривідсотковий збір з чистого прибутку акціонерних товариств та інших підприємств за минулий операційний рік.

З 1 липня 1863 р. введено податок на нерухоме майно. Податковою базою виступали всі об'єкти нерухомого майна за винятком майна, що утримувалось за рахунок державного казначейства, а також майна, яке належало земствам, містам, духовним відомствам, науковим товариствам та благодійним організаціям у частині майна, що не приносило даним відомствам та установам доходу. При встановленні ставок цього податку враховувалась чисельність населення міста, а також його промислове значення. Найвищі ставки податку на нерухоме майно діяли в Петербурзі, Москві, Одесі, Ризі та становили одну третину відсотка від міської оцінки вартості нерухомості на рік.

У результаті трансформації державного земського збору у 1875 р. було запроваджено державний поземельний податок. Об'єктом оподаткування виступала земля сільськогосподарського призначення та лісові насадження за винятком земель, що знаходились у державній власності. Ставка цього податку різнилась залежно від губерній та областей. Максимальна ставка перевищувала мінімальну у понад п'ятдесят разів. Ставка поземельного податку встановлювалась на три роки та постійно переглядалась, як правило у бік збільшення.

З кінця XIX ст. Міністерство фінансів розробляло проект нормативно-правового акта щодо запровадження та адміністрування податку на доходи населення з прогресивною шкалою оподаткування з метою збільшення обсягів дохідної частини бюджету та забезпечення принципу соціально-економічної справедливості. Однак відсутність дієвих механізмів визначення достовірних обсягів одержуваних доходів та лобювання інтересів заможних верств суспільства у вищих органах державної влади зумовили відхилення цього законопроекту. Натомість, з 1894 р. запроваджено квартирний податок як певна похідна від податку на доходи. Податок справлявся з осіб, які займали власні та орендовані квартири для проживання, а також квартири, що надавались у користування безкоштовно. Ставка податку встановлювалась від вартості орендної плати за житло, при цьому було визначено мінімальну вартість оренди, податок з якої не сплачувався. В українських містах Києві, Одесі, Харкові ставка податку коливалась у межах 1.7–10 % від вартості оренди житла, що в свою чергу становило 3.5–450 крб податку в рік.

Слід відмітити тенденцію постійного зростання показника частки доходів від казенного майна та капіталів у структурі звичайного бюджету за аналізований період з 2.9 % в 1866 р. до 30.9 % – у 1913 р. Структурними складовими цієї статті доходів звичайного бюджету були прибутки від державних капіталів та банківських операцій, доходи казенних підприємств, лісовий дохід, оброчні статті, доходи від експлуатації державної залізниці, а також прибутки держави в приватних залізничних кооперативах. Частка доходів від експлуатації державної залізниці у доходах звичайного бюджету була найбільшою та постійно зростала у зв'язку із розбудовою транспортної інфраструктури, збільшенням транспортних тарифів та підвищенням рівня рентабельності – середнє значення цього показника у 1861–1870 рр. становило 2.8 %, 1871–1880 рр. – 3 %, 1881–1890 рр. – 6 %, 1891–1900 рр. – 17 %, 1901–1910 рр. – 22.3 %, 1911–1913 рр. – 24.1 %.

Частка державного мита коливалась від 3.7 % у 1870 р. до 6.7 % – у 1913 р. У цей період законодавчо не було визначено поняття "державне мито", яке об'єднувало сукупність різних платежів до бюджету, в тому числі мито, збори, плату за надання певних послуг державними органами та інституціями. Так, до державного мита належало кріпосне, канцелярське та судове мито, гербовий збір, мито з перехідного майна, портовий дохід, мито з пасажирів та вантажів, що перевозяться залізницею на великій швидкості, мито із застрахованого від вогню майна та інші мита. Кріпосне мито справлялось за реєстрацію операцій з купівлі-продажу, застави та посвідчення договорів дарування об'єктів нерухомого майна. Ставка мита була встановлена у розмірі 4 % від вартості майна, що переходило до власника за договором. Гербовий збір підлягав обов'язковій сплаті до бюджету у зв'язку із визначеною необхідністю складання відповідних актів на спеціальному гербовому папері. Існувало два види гербового збору – простий та пропорційний. Простий збір, в свою чергу, був поділений на 5 окладів – 5, 10, 15, 60, 100 коп. за кожен листок гербового паперу. Відповідним Положенням про гербовий збір від 10 червня 1900 р. визначено 62 види паперу, з якого справлявся цей збір. Натомість, пропорційний гербовий збір мав сплачуватись з актів та документів, сума по яких перевищувала 50 крб, а також з цінних паперів. Судовий збір сплачувався за подання заяв, апеляційних скарг до суду, відзивів на заочні судові рішення тощо. Канцелярське мито справлялось при видачі виконавчих листів та приписів, копій рішень та документів, свідоцтв, довідок. На судових документах ставилась особлива печатка, за яку потрібно було сплатити додаткове державне мито.

З метою визначення особливостей реалізації бюджетної політики доцільно здійснити аналіз структури дохідної частини звичайного бюджету українських губерній. У 1900 р. у структурі бюджетних доходів восьми українських губерній найбільшу частку становили податкові надходження – 63.5 %, далі йдуть урядові регалії – 19.1 %, мито – 5.5 %, казенне майно і капітали – 3.5 %, інші доходи – 8.4 % (табл. 2).

Таблиця 2

Структура дохідної частини звичайного бюджету українських губерній на початку ХХ ст., % *

Губернія	Податки				Мито				Урядові регалії				Казенне майно та капітали				Інші доходи			
	1900	1905	1910	1913	1900	1905	1910	1913	1900	1905	1910	1913	1900	1905	1910	1913	1900	1905	1910	1913
Волинська	51.3	16.9	25.7	26.1	4.2	4.1	5.6	6.5	25.3	58.8	57.3	55.3	8.6	8.4	8.5	9.5	10.6	11.8	2.9	2.6
Подільська	47.3	12.2	17.2	17.0	4.1	4.1	6.0	5.5	27.6	65.9	68.5	69.5	5.3	4.6	5.3	5.4	15.7	13.2	3.0	2.6
Київська	74.8	62.3	70.3	68.2	3.9	3.8	4.2	4.5	12.8	27.8	21.9	23.8	2.7	1.8	1.9	2.3	5.8	4.3	1.7	1.2
Полтавська	54.2	17.5	27.0	31.0	7.3	5.3	7.0	6.5	28.1	70.2	63.1	60.2	1.7	1.5	1.2	1.0	8.7	5.5	1.7	1.3
Харківська	59.5	36.8	42.8	48.5	5.5	5.3	7.3	7.1	17.3	45.6	44.5	40.3	3.5	3.3	2.7	2.5	14.2	9.0	2.7	1.6
Чернігівська	49.1	17.8	26.8	23.6	4.7	4.3	5.2	5.2	26.6	65.7	60.6	63.8	7.5	5.1	5.1	5.9	12.1	7.1	2.3	1.5
Катеринославська	48.7	9.0	12.8	13.3	7.3	6.3	8.7	9.6	31.6	74.3	72.1	71.6	2.3	2.2	2.7	2.1	10.1	8.2	3.7	3.4
Херсонська	72.9	56.4	52.5	52.4	7.1	5.9	8.9	9.4	14.0	32.6	32.6	32.0	2.5	2.7	3.7	4.0	3.5	2.3	2.3	2.2
Разом по Україні	63.5	40.7	46.7	46.4	5.5	4.9	6.4	6.7	19.1	45.2	41.4	41.7	3.5	3.1	3.2	3.4	8.4	6.1	2.3	1.8

* Розраховано на підставі касових звітів Міністерства фінансів Російської імперії за відповідні роки

Структура дохідної частини бюджету губернії значним чином залежала від географічного розташування, наявності природних ресурсів, розміщення підприємств добувної, переробної, легкої промисловості, інфраструктури (в тому числі фінансової) та ряду інших чинників. Частка податків у структурі дохідної частини бюджету Київської губернії становила 74.8 %, Херсонської – 72.9 % проти 47.3 % в бюджетах Подільської та 48.7 % Катеринославської губерній. Так, частка урядових регалій в доходах бюджету Катеринославської губернії становила 31.6 %, Полтавської – 28.1 %, Подільської – 27.6 %, Чернігівської – 26.6 %, натомість значення приведеного показника в бюджетних доходах Херсонської губернії становило 14 %, Київської – 12.8 %. До складу урядових регалій входили доходи від казенної винної операції, які склали понад 90 % у загальній структурі даних доходів, гірський, монетний, поштовий, телеграфний та телефонний доходи.

Реформування системи акцизного оподаткування та розширення переліку губерній, в яких запроваджувалась державна винна монополія, зумовили значні зміни в структурі бюджетних надходжень. Вже у 1905 р. найбільшу частку в загальній структурі дохідної частини звичайного бюджету українських губерній становили урядові регалії – 45.2 %, за губерніями приведений показник коливався від 27.8 % в Київській до 74.3 % в Катеринославській губернії. Частка податкових надходжень в доходах бюджету України становила 40.7 %.

У 1910 та 1913 рр. спостерігається певне зростання значення показника частки податків у структурі дохідної частини українських губерній та відповідне зниження значень частки урядових регалій. За губерніями за 1905–1913 рр. частка податкових надходжень до бюджету Полтавської губернії збільшилась на 13.5 відсоткових пункти (в. п.), Харківської – 11.7 в. п., Волинської – 9.2 в. п., Київської – 5.9 в. п., Чернігівської – 5.8 в. п., Подільської – 4.8 в. п., Катеринославської – 4.3 в. п., проте зменшилася в структурі дохідної частини бюджету Херсонської губернії на 4.0 в. п.

Значення частки доходів від казенного майна та капіталів у структурі доходів бюджету за 1900–1913 рр. незначно коливалось в межах 3.1–3.5 %. Цей показник зростав у дохідній частині Херсонської, Волинської та Подільської губерній та відповідним чином знизився в інших п'яти губерніях протягом аналізованого періоду. Частка мита в загальних доходах бюджету України поступово зростала, в 1900 р. вона становила 5.5 %, в 1910 – 6.4 %, в 1913 – 6.7 %. Найбільше значення частки мита спостерігалось у бюджетах Катеринославської та Херсонської губерній, найменше – в Київській губернії.

За аналізований період спостерігається зниження значень частки інших доходів в їх загальній структурі з 8.4 до 1.8 %, що значною мірою було пов'язано із зменшенням сум викупних платежів. Так, у 1913 р. найвище значення частки інших доходів спостерігалось для бюджету Катеринославської губерній – 3.4 %, відповідно найменше для бюджету Київської губернії – 1.2 %. До складу інших доходів

відносились доходи від продажу нерухомості, викупні платежі, обов'язкові платежі залізничних кооперативів, військові винагороди, платежі з повернення кредитів, дрібні доходи тощо.

Аналіз структури податкових надходжень до бюджету українських губерній свідчить про значне переважання в системі оподаткування непрямих податків з високою часткою акцизів та мит, що певною мірою було обумовлено низьким рівнем доходів населення, простотою збирання непрямих податків, диспропорціями податкового навантаження за окремими категоріями населення, історичними особливостями розвитку економіки. Наприкінці XIX – початку XX ст. гуральництво було однією з найбільш потужних галузей промисловості, на території українських губерній знаходилась значна частина заводів з переробки тютюну, близько 70 % від загальної кількості цукрових заводів Російської імперії, розвинута соляна промисловість.

У 1913 р. частка непрямих податків у загальній структурі податкових надходжень становила 82.6 %, у тому числі відповідний показник для акцизу цукрового – 52.8 %, мита – 18.1 %, акцизу з тютюну – 6 %, зборів з пітей – 2.7 %. Натомість, частка прямих податків у податкових надходженнях складала 17.4 %, в тому числі державного промислового податку – 10.2 %, податку на землю та нерухомість – 5 %, зборів з доходів та капіталів – 2.2 % (табл. 3).

Таблиця 3

Структура податкових надходжень у 1913 р., % *

Джерело надходжень	Волинська	Подільська	Київська	Полтавська	Харківська	Чернігівська	Катеринославська	Херсонська	Разом по Україні
Прямі податки, в т.ч.	21.5	43.6	9.2	31.2	16.7	26.1	70.4	18.8	17.4
податок на землю, нерухомість	9.7	16.3	2.4	10.6	4.0	11.0	17.9	5.9	5.0
державний промисловий податок	11.4	26.6	6.1	16.8	11.2	14.5	50.5	10.1	10.2
збори з доходів від капіталу	0.4	0.7	0.7	3.8	1.5	0.6	2.0	2.8	2.2
Непрямі податки, в т.ч.	78.5	56.4	90.8	68.8	83.3	73.9	29.6	81.2	82.6
збори з пітей	6.6	11.0	1.8	2.7	2.4	2.6	12.1	2.0	2.7
акциз з тютюну	6.4	8.2	2.7	49.9	5.5	1.5	2.8	5.3	6.0
доходи від папірос	0.6	0.5	0.4	0.5	0.5	0.2	1.5	0.9	0.5
акциз цукровий	8.5	32.2	84.3	15.0	67.6	6.8	-	4.8	52.8
доходи від нафти	0.5	1.4	0.1	0.1	2.7	0.0	0.4	1.4	0.8
акциз з сірників	1.0	0.9	0.1	-	0.1	62.7	-	0.1	1.7
мито	54.9	2.2	0.4	0.6	4.5	0.1	12.8	66.7	18.1

* Розраховано на підставі касового звіту Міністерства фінансів Російської імперії.

Найбільше значення частки непрямих податків у структурі податкових надходжень зафіксовано в Київській губернії – 90.8 %, найменше в Катеринославській – 29.6 %. Частка цукрового акцизу – найбільш значимого непрямого податку – в структурі податків коливалась від 0 у Катеринославській до 84.3 – у Київській губернії. Надходження зазначеного податку були найвищими з-поміж інших податків також для бюджетів Харківської та Подільської губерній. Слід відзначити, що обсяг надходжень цукрового акцизу восьми українських губерній у 1913 р. становив 82.6 % загальних надходжень цього податку до звичайного бюджету Російської імперії.

Враховуючи територіальне розташування українських губерній, значні надходження мита в загальній структурі податкових надходжень зафіксовано для Херсонської – 66.7 %, у межах якої було зосереджено найбільші порти Чорного моря Російської імперії, Волинської, яка межувала з Австрією – 54.9 %, а також для Катеринославської губернії – 12.8 %, яка мала вихід до Азовського моря. Проте для бюджетів Чернігівської, Київської та Полтавської губерній обсяги надходжень мита були дуже незначними та не перевищували 0.6 % від загального обсягу зібраних податків. Частка надходжень мита до бюджету України в структурі загальних надходжень мита до бюджету Російської імперії становила 11.8 %.

Третім за обсягами надходжень непрямих податків був акциз з тютюну, частка якого в структурі податкових надходжень значно коливалась від найменшого значення 1.5 % в Чернігівській до 49.9 % – у Полтавській губернії. Надходження цього податку на території України становили 17.5 % від обсягу загальних надходжень до звичайного бюджету Росії.

Висновки. У середині XIX – початку XX ст. в Російській імперії надходження від непрямих податків значно переважали у структурі оподаткування, що було обумовлено низьким рівнем доходів населення, простотою збирання непрямих податків, диспропорціями податкового навантаження за окремими категоріями населення, історичними особливостями розвитку економіки. Система формування дохідної частини бюджету губерній постійно удосконалювалась відповідно до змін фінансової політики Росії. З початком періоду структурних реформ економіки та суспільного устрою середини XIX ст. розвивалася система акцизного оподаткування. В 1890-х роках поетапно запроваджувалась державна винна монополія, доходи від якої зараховувались до урядових регалій. На початку XX ст. частка податкових надходжень у доходах звичайного бюджету Росії становила менше 30 %, натомість у доходах бюджету України складала понад 45 %. Визначено особливості формування доходів бюджету у восьми українських губерніях. У структурі податкових надходжень звичайного бюджету українських губерній найбільшу частку становили надходження від

цукрового акцизу, державного промислового податку та ввізного мита. Ретроспективний аналіз стану дохідної частини бюджету українських губерній поглибить розуміння ролі податкових інструментів у системі бюджетного регулювання на сучасному етапі розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Vitte C. Ю.* Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве / С. Ю. Витте. — СПб., 1912.
2. *Гордієнко М.* Україна в державному бюджеті Росії / М. Гордієнко // Літературно-наук. вісник. — 1912. — лип.-вер. — С. 138–153.
3. *Запатріна І. В.* Бюджетний механізм економічного зростання : монографія / І. В. Запатріна. — К. : Ін-т соц.-екон. стратегій, 2007. — 528 с.
4. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости процента и денег. Избранное / Krugman P. R. Дж. М. Кейнс. — М. : Эксмо, 2008. — 960 с.
5. *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008* / P. R. Krugman. — WW Norton, 2008. — 224 p.
6. *Лебедев В. А.* Финансовое право / А. В. Лебедев. — 2-е изд., перераб. — СПб. : Типо-лит. А. М. Вольфа, 1889. — 962 с.
7. *Лисяк Л. В.* Бюджетна політика у системі державного регулювання соціально-економічного розвитку України : монографія / Л. В. Лисяк. — К. : ДННУ АФУ, 2009. — 594 с.
8. *Лук'яненко І. Г.* Моделювання впливу змін фіскальної політики на економіку України / І. Г. Лук'яненко // Бізнес Інформ. — 2012. — № 4 (411). — С. 197–201.
9. *Луніна І. О.* Проблеми й перспективи розвитку системи державних фінансів в Україні / І. О. Луніна // Фінанси України. — 2010. — № 2. — С. 3–12.
10. *Лютій І. О.* Теоретико-методологічні засади бюджетної політики / І. О. Лютій // Фінанси України. — 2009. — № 12. — С. 13–19.
11. *Мальців П.* Україна в державному бюджеті Росії / П. Мальців. — Лубни : Укр. агроном, 1917. — 32 с.
12. *Погребинский А. П.* Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А. П. Погребинский. — М. : Финансы, 1968. — 168 с.
13. *Порш М.* Україна в державному бюджеті Росії / М. Порш // Про фінансову науку. — К. : Знання – то сила, 1909. — С. 158–176.
14. *Пушкарева В. М.* Налоговая система России в 1861–1916 годах / В. М. Пушкарева // Финансы. — 2009. — № 6. — С. 41–45.
15. *П'ятченко Г. О.* Становлення та розвиток фінансів України / Г. О. П'ятченко. — Л. В. Кухарець. — К. : НДФІ, 2005. — 784 с.
16. *Самуельсон П.* Макроекономіка / П. Самуельсон, В. Нордгауз ; пер. з англ. — К. : Основи, 1995. — 544 с.
17. *Стебницький П. Я.* Украина в экономике России / П. Я. Стебницький. — П. : Гос. типография, 1918. — 41 с.
18. *Stiglitz J.* Stability with Growth: Macroeconomics, Liberalization and Development / J. Stiglitz, J. A. Ocampo, S. Spiegel, et.al. — Oxford : Oxford University Press, 2006. — 352 p.

19. Федосов В. М. Інституційна фінансова інфраструктура України: сучасний стан та проблеми розвитку / В. М. Федосов // Фінанси України. — 2008. — № 12. — С. 3–21.
20. Чугунов І. Бюджет України у складі бюджетної системи Росії в кінці XIX — на початку XX ст. / І. Чугунов // Економіка України. — 2001. — № 11. — С. 78–84.
21. Чугунов І. Я. Бюджетний механізм регулювання економічного розвитку / І. Я Чугунов. — К. : НІОС, 2003. — 488 с.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2014.

Chugunov I., Pasichniy M. Budget revenues of Ukrainian provinces in the middle of XIX – early XX century.

Background. The mechanism of the budget revenues formation in the Ukrainian provinces in the middle of XIX – early XX century has been investigated.

The historical aspects of the financial-budget relations development are the essential institutional factors of the country social-economic development, that's why it is important to distinguish the peculiarities of the budget-tax policy of the Russian empire to the Ukrainian provinces.

Recent researches and publications analysis of the chosen theme allowed to define that the budget policy is one of the most essential components of the economic and social processes regulation system. At the same time the constant development of the institutional principles of the budget-tax policy formation is important, taking into consideration the peculiarities of the financial system, macroeconomic tendencies evolution and retrospective experience of the budget process. This forms the main aim of the research.

Research results. The processes of the formation and development of the mechanism of the budget revenues formation in the Ukrainian provinces have been distinguished. The analysis of the budget revenues structure in these provinces has been carried up, the main factors, which influence the level of the tax income, have been discovered.

It was defined that the system of the budget revenues formation in the provinces was constantly improved according to the changes of the Russian financial policy. With the beginning of the structural reforms of the economy and social order of the mid. XIX century the excise taxation system has been developed. At the same time the indirect tax income highly prevailed in the taxation structure in the middle of XIX – early XX century, which was conditioned by the low level of population income, the simplicity of the indirect tax collection, the disproportions in the tax obligation of the certain categories of population, the historical peculiarities of the economic development. In the tax income structure of the ordinary budget in the Ukrainian provinces the largest part was the sugar excise income, state industrial tax and import tax.

Conclusion. The provided research to the authors' mind will facilitate the understanding the tax instruments role in the budget regulation system on the current stage of the country development and enable to increase the level of justification of the budget revenues formation.

Keywords: budget, budget regulation, budget policy, provinces budget income, taxes, state regalia, state tax.

REFERENCES

1. *Vitte S. Ju.* Konspekt lekcij o narodnom i gosudarstvennom hozjajstve / S. Ju. Vitte. — SPb., 1912.
2. *Gordijenko M.* Ukrai'na v derzhavnomu bjudzheti Rosii' / M. Gordijenko // Literaturno-nauk. visnyk. — 1912. — lyp.–ver. — S. 138–153.
3. *Zapatrina I. V.* Bjudzhetnyj mehanizm ekonomichnogo zrostannja : monografija / I. V. Zapatrina. — K. : In-t soc.-ekon. strategij, 2007. — 528 s.
4. *Kejns Dzh. M.* Obshhaja teorija zanjatosti procenta i deneg. Izbrannoe / P. R. Krugman Dzh. M. Kejns. — M. : Jeksmo, 2008. — 960 s.
5. *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008* / P. R. Krugman. — WW Norton, 2008. — 224 p.
6. *Lebedev V. A.* Finansovoe pravo / A. V. Lebedev. — 2-e izd., pererab. — SPb. : Tipolit. A. M. Vol'fa, 1889. — 962 s.
7. *Lysjak L. V.* Bjudzhetna polityka u systemi derzhavnogo reguljuvannja social'no-ekonomichnogo rozvytku Ukrai'ny : monografija / L. V. Lysjak. — K. : DNNU AFU, 2009. — 594 s.
8. *Luk'janenko I. G.* Modeljuvannja vplyvu zmin fiskal'noi' polityky na ekonomiku Ukrai'ny / I. G. Luk'janenko // Biznes Inform. — 2012. — № 4 (411). — S. 197–201.
9. *Lunina I. O.* Problemy j perspektyvy rozvytku systemy derzhavnyh finansiv v Ukrai'ni / I. O. Lunina // Finansy Ukrai'ny. — 2010. — № 2. — S. 3–12.
10. *Ljutyj I. O.* Teoretyko-metodologichni zasady bjudzhetnoi' polityky / I. O. Ljutyj // Finansy Ukrai'ny. — 2009. — № 12. — S. 13–19.
11. *Mal'civ P.* Ukrai'na v derzhavnomu bjudzheti Rosii' / P. Mal'civ. — Lubny : Ukr. agronom, 1917. — 32 s.
12. *Pogrebinskij A. P.* Gosudarstvennye finansy carskoj Rossii v jepohu imperializma / A. P. Pogrebinskij. — M. : Finansy, 1968. — 168 s.
13. *Porsh M.* Ukrai'na v derzhavnomu bjudzheti Rosii' / M. Porsh // Pro finansovu nauku. — K. : Znannja – to syla, 1909. — S. 158–176.
14. *Pushkareva V. M.* Nalogovaja sistema Rossii v 1861–1916 godah / V. M. Pushkareva // Finansy. — 2009. — № 6. — S. 41–45.
15. *P'jatachenko G. O.* Stanovlennja ta rozvytok finansiv Ukrai'ny / G. O. P'jatachenko. — L. V. Kuharec'. — K. : NDFI, 2005. — 784 s.
16. *Samuel'son P.* Makroekonomika / P. Samuel'son, V. Nordgauz ; per. z angl. — K. : Osnovy, 1995. — 544 s.
17. *Stebnickij P. Ja.* Ukraina v jekonomike Rossii / P. Ja. Stebnickij. — P. : Gos. tipografija, 1918. — 41 s.
18. *Stiglitz J.* Stability with Growth: Macroeconomics, Liberalization and Development / J. Stiglitz, J. A. Ocampo, S. Spiegel, et.al. — Oxford : Oxford University Press, 2006. — 352 p.
19. *Fedosov V. M.* Instytucijna finansova infrastruktura Ukrai'ny: suchasnyj stan ta problemy rozvytku / V. M. Fedosov // Finansy Ukrai'ny. — 2008. — № 12. — S. 3–21.
20. *Chugunov I.* Bjudzhet Ukrai'ny u skladi bjudzhetnoi' systemy Rosii' v kinci XIX — na pochatku XX st. / I. Chugunov // Ekonomika Ukrai'ny. — 2001. — № 11. — S. 78–84.
21. *Chugunov I. Ja.* Bjudzhetnyj mehanizm reguljuvannja ekonomichnogo rozvytku / I. Ja Chugunov. — K. : NIOS, 2003. — 488 s.